

نقش درجات
در تجزیه تحلیل موسیقی ایران

مسعود پورقرب

The Role of Degrees
In Iranian Music Analysis

Masoud Pourgharib

در این پژوهش کوتاه و مفید ، به نقش درجات در نظام دستگاهی موسیقی ایران اشاره شده است . درجات شاهد ، ایست و متغیرها در هفت دستگاه موسیقی ایرانی و پنج آواز به ترتیب برای تمام گوشه ها آورده شده اند . برای جمع آوری مطالب از مقالات دکتر هومان اسعدی ، استاد آرش محافظ ، کتاب استاد فرهاد فخرالدینی و چندین اثر دیگر استفاده شده است که در پایان مطلب ذکر شده اند . این مقاله برای علاقمندان به تجزیه و تحلیل موسیقی ایرانی بسیار موثر و بی مانند است .

شور بالا دسته :

درآمد ، کرشمه ، نغمه ، چهارمضراب و سلمک ، همگی در منطقه بالادسته هستند با شاهد سل ، نت ایست در این گوشه ها دو و نت لا متغیر است .

شور وسط دسته :

شهناز ، قرچه ، گرلی ، خارا و قجر با نت شاهد و ایست دو در این بخش صدایی قرار میگیرند .

شور پایین دسته :

بزرگ ، عزال ، رضوی و حسینی در این محدوده قرار دارند . شاهد این گوشه ها به جز رضوی نت سل یک اکتاو بالاتر است . ایست عزال و حسینی نت سل و ایست گوشه بزرگ نت دو است . شاهد رضوی درجه هفتم شور است .

درجه هشتم در حدفاصل بین شور وسط دسته و پایین دسته است . شور پایین دسته در واقع دانگ سوم شور است .

رنگ هشتتری درجه سوم شور و ایست آن درجه اول است .

شهر آشوب در شور ، همایون ، چهارگاه و راست پنجگاه اجرا می شود .

ابوعطا

درآمد : در وسعت درآمد شور است تفاوت در شاهد آن است که نت دو درجه چهارم شور است.

حجاز : شاهد آن درجه پنجم شور ، ایست آن شاهد ابوعطا و نت خاتمه شاهد شور است .

چهارپاره و چهارباغ : از گوشه های عروضی به وزن متفاعلن .

گبری : شاهد آن درجه پنجم شور و ایست آن تنیک شور است . از توابع حجاز است بر وزن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل (بحر هزج مسدس مقصور) .

ابوعطا بر درجه دوم شور ایست میکند .

افشاری :

درجه چهارم شور است (دو) و ایست آن زیرتتیک شور (فا). درجه دوم افشاری یا همان پنجم شور نت متغیر است .

جامه دران : شاهد آن درجه پنجم شور است .

مثنوی : به وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات و یا فاعلاتن فاعلاتن فاعلن .

عراق : اوج افشاری است . شاهد آن درجه هفتم شور و چهارم افشاری است . گوشه های قرایی و نهیب در محدوده عراق هستند . قرایی پیش و نهیب پس از عراق اجرا می شوند .

بیات ترک :

درجه سوم شور است . گاهی روی همین درجه آغاز و پایان دارد و گاهی روی شاهد شور خاتمه پیدا میکند .

شهابی : شاهد آن درجه سوم شور و خاتمه آن تنیک شور است بر وزن : مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل.

مهربانی : از نظر درجات مانند شهابی ولی وزن آن میتواند فعلن (هشت بار) و یا مستفعلن (هشت بار) باشد.

دوگاه : بر وزن کرشمه است .

فیلی : درجه هفتم شور است و ایست آن شاهد بیات ترک .

شکسته و قرایی : در شکسته نت های درجه هشتم و نهم ربع پرده پایین می آیند .

قطار : با نت زیر تنیک شور آغاز میشود . شاهد آن درجه سوم شور و روی زیرتتیک به پایان می رسد به این علت حالتی شبیه به افشاری دارد .

دشتی :

درجه پنجم شور شاهد و متغیر است . معمولاً از درجه سوم شور آغاز میشود . خاتمه آن تونیک شور است . وزن اشعار دشتی مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن است .

اوج دشتی : بوسلیک درجه هشتم شور و ایست آن درجه پنجم شور است و درجه ششم متغیر آن است در حالت بالارونده و بر وزن مثنوی است .

گوشه های مهم دشتی : دیلمان ، دشتستانی ، گیلکی ، غم انگیز و چوپانی همه بر وزن دوبیتی هستند .

بیات کرد : از درجه چهارم شور آغاز می شود و روی درجه پنجم متمرکز می شود .

ماهور :

کرشمه : در محدوده درآمد با شاهد دو ایست سل بر وزن عروضی مشخص.

داد : از درجه چهارم ماهور آغاز و روی درجه دوم خاتمه می یابد .

مجلس افروز : در محدوده گوشه داد است . نت ایست آن ر و حول و حوش درجه پنجم بسط و گسترش می یابد.

خسروانی : در محدوده داد است . از درجه پنج آغاز شده و به درجه دوم ختم میشود .

دلکش : درجه پنج ماهور است که مایه و مقام در اینجا تغییر می کند .

خاوران : شروع آن درجه ششم ، گردش حول درجه پنج و ایست آن درجه چهار است .

نیشابورک : اوج ماهور است ، شاهد آن درجه هشتم ، وسعت صوتی آن ششم بزرگ است.

نصیرخانی یا طوسی : بر وزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن .

ماهور صغیر : از نت لا آغاز میشود و بر نت ر خاتمه می یابد . ماهور را لحظاتی به ماهور فا انتقال می دهد .

حصار ماهور : ماهور را به چهارم بالاتر انتقال می دهد . ابول ، زنگوله ، نغمه و زیرافکند به دنبال آن می آیند .

نیریز : عبدالقادر آن را یکی از شعبات نامیده است . شاهد آن درجه دوم ماهور و درجه سوم ربع پرده بم می شود . محوریت ملودی روی درجه سوم (می) است . نیریز پلی بین ماهور و شور است .

شکسته : مانند افشاری است و شاهدش درجه پنجم شور و در شاهد ماهور خاتمه می یابد .

عراق و نهیب : اوج ماهور هستند ، شاهد درجه هشت و ایست درجه پنج . درجه دهم ماهور نیم پرده بم می شود .

محیر : از درجه چهار آغاز شده و تا درجه هشت بالا می رود .

آشور آوند : اوجی در ماهور است . می توان آن را اوج نهیب و عراق و راک دانست . شاهد آن درجه یازدهم ماهور و خاتمه آن درجه هشتم ماهور است .

اصفهانک : شاهد آن درجه هشتم ماهور و شبیه به پرده های اصفهان است : ط ب ط ، اصفهانک مقدمه ای برای تغییر مقام به راک است .

راک : در اوج ماهور با پرده های همایون و اصفهان ، شاهد آن درجه هشت ماهور است ، تنالیته ثابت می ماند اما مایه تغییر می کند . راک ابتدا در تتراکورد سوم و چهارم اجرا می شود سپس به سمت تتراکورد اول و دوم سرازیر و روی شاهد ماهور می ایستد .

قطعات ضربی ماهور به ترتیب : رنگ حربی ، رنگ یکچوبه ، رنگ شلخو ، ساقی نامه ، کشته ، صوفی نامه .

همایون :

درآمد : درجه اول شاهد و درجه دوم ایست تعلیقی آن است . گاهی همایون روی نت زیرتتیک ایست میکند (فا) .

چکاوک : درجه چهارم همایون است . ایست و خاتمه آن روی شاهد همایون است .

بیداد : درجه پنجم همایون است ، ایست آن درجه چهارم و خاتمه آن درجه یک است .

نی داود : از درجه سوم همایون آغاز می شود ، شاهد آن درجه پنج و ایست آن نت شاهد همایون است .

عشاق : اوج همایون و شاهد آن درجه هشتم است ، اگر روی درجه چهارم ایست کند حالت اصفهان تداعی می کند .

باوی : ملودی اطراف درجه چهار و پنج است ، حالتی شبیه به اصفهان و بیداد دارد و در مواقعی به اوج همایون می رسد .

ابوالچپ : شاهد و ایست آن درجه چهار ، خاتمه آن تنیک همایون است .

راوندی : در محدوده ابوالچپ اجرا می شود .

موره : ابولچپ و راوندی با جمله کوچکی به نام موره به همایون برمی گردند ، در این گوشه درجه سوم ربع پرده و درجه چهارم نیم پرده پایین می آیند .

لیلی و مجنون : شاهد درجه چهار همایون ، ایست درجه دوم و خاتمه تنیک همایون بر وزن مفعول مفاعیلن مفاعیل .

طرز : شاهد آن درجه چهارم و ایست درجه دوم .

نفیر : اوج همایون است شاهد درجه هشتم ، خاتمه درجه چهار همایون و ایست درجه پنجم است .

فرنگ : گوشه ای ریتمیک و سازی دارای ریتم زنگوله که شاهد و خاتمه آن درجه چهارم است .

زابل : شاهد و ایست تنیک همایون است و برای پرده گردانی به سه گاه استفاده می شود (بیات عجم نوعی زابل است) .

عزال : مدگردانی از همایون به شور ، شاهد و ایست درجه هشتم همایون ، در واقع از همایون به شور هم نام مدگردانی می شود .

دناسری : ابتدا محور ملودی درجه هفت و ایست درجه چهارم است سپس مسیر ملودی درجه هشت و خاتمه درجه پنج و درجه شش متغیر می شود . شبیه به عشاق است .

شوشتری : درجه چهارم همایون در اوج است . ایست آن درجه دوم و خاتمه تنیک همایون است . گوشه های میگلی ، مروودشتی و بهبهانی در این محدوده هستند .

منصوری : برای مدگردانی به چهارگاهی که یک چهارم بالاتر است مثلا از همایون می به چهارگاه دو . از متعلقات شوشتری است .

بختیاری : شاهد آن درجه دوم و ایست آن درجه اول است بر وزن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن .

دلنواز : شاهد و ایست درجه چهارم ، خاتمه تنیک همایون .

موالف : شاهد و خاتمه تنیک همایون است و ایست درجه پنجم آن ، درجه سوم متغیر آن است .

نیریز : شاهد آن درجه پنجم ، ایست درجه سوم و خاتمه تنیک همایون است .

جامه دران : شاهد درجه پنج همایون و ایست درجه دوم آن .

صوفی نامه : بر وزن فعولن فعولن فعولن فعول . پس از آن رنگ فرح در میزان سه ضربی و سپس شهر آشوب .

اصفهان :

ایست و شاهد آن درجه چهارم همایون است و خاتمه آن شاهد همایون است و گاهی درجه دوم .

جامه دران : شاهد آن درجه دوم اصفهان و ایست آن درجه دوم همایون است !

بیات راجع (راجه) : شاهد و ایست درجه دوم اصفهان ، خاتمه درجه چهار یا پنج همایون ، گوشه حزین زیرمجموعه آن است .

عشاق : اوج اصفهان است ، شاهد آن درجه هشتم همایون و ایست آن درجات چهارم و پنجم همایون ، درجه ششم همایون متغیر است و درجه نهم همایون ربع پرده پایین می آید .

رهاب : اگر در عشاق به جای درجه پنج روی درجه چهارم ایست کنیم حالت رهاب می دهد و می توان به شورو افشاری وارد شد . گوشه شاه ختایی با وزن مثنوی زیرمجموعه آن است .

سوز و گداز : از چهارم درست بالاتر از اصفهان آغاز و با حرکتی پایین رونده به شاهد می رسد .

راز و نیاز : شاهد آن تنیک اصفهان و ایست آن درجه دوم همایون است (شبیه به شوشتری است) .

رنگ فرح انگیز در انتها در میزان سه ضربی .

سه گاه :

سرکلید آن مانند شور ولی درجه چهارم ربع پرده بم می شود .

زابل : درجه سوم سه گاه و می توان از طریق آن به شور رفت .

مویه : درجه چهارم سه گاه ، در واقع سه گاهی است که به یک چهارم بالاتر منتقل شده است .

حصار : سه گاهی است که به فاصله پنجم بالاتر منتقل شده است مثلا سه گاه می کرن به سی کرن منتقل می شود .

مخالف : شاهد آن درجه ششم سه گاه است و ایست آن درجه چهارم سه گاه . در مخالف درجه پنجم سه گاه ربع پرده بالا میرود و درجه هشتم ربع پرده پایین .

مغلوب : از متعلقات مخالف است و پس از آن نغمه مغلوب که ریتمیک است می آید و پس از آن مثنوی مخالف .

حدی : در پرده های سه گاه با وزن مثنوی .

پهلوی : پس از حدی در پرده های مخالف : حدی / پهلوی / حدی .

در پایان رنگ دلگشا که در ردیف برومند به صورت دو چهار و در ردیف موسی معروفی شش و هشت است .

چهارگاه :

پیش زنگوله و زنگوله : گوشه های ریتمیک .

زابل : شاهد آن درجه سوم چهارگاه و خاتمه در تنیک .

مویه : چهارگاهی که به چهارم بالاتر منتقل شده است .

حصار : شاهد و ایست درجه پنجم چهارگاه در واقع چهارگاهی که به پنجم بالاتر منتقل شده است .

مخالف : شاهد آن درجه ششم چهارگاه و تاثیر همایون دارد و می توان به همایون مدگردانی کرد .

مغلوب : اوج چهارگاه است ، شاهد آن درجه هشت و شروع آن درجه شش و پس از نغمه مغلوب که ریتمیک است .

حدی و پهلوی : در پرده های مخالف .

رجز : بر وزن فعولن فعولن فعولن یا فعل (بحر متقارب) .

منصوری : درجه هشت و اوج چهارگاه . گردش مکرر دو نت زیرین و زبرین (هفتم و نهم) که سرانجام روی شاهد حل می شوند .

نوا :

- دومین مقام از دوازده مقام موسیقی قدیم ایران : ط ب ط / ط ب ط مانند گام مینور تیوریک .
- درجه ششم نوا (می کرن) ایست میانی یا ایست موقت است .
- فا ، لا ، دو (زیر تنیک ، رو تنیک و درجه چهارم نوا) گرایش زیادی به حل روی سل (شاهد) دارند .
- خاتمه نوا شکل خاصی دارد که به آن بال کبوتر می گویند .
- گردانیه : نوعی تحریر است .
- بیات راجع (راجه) : شاهد درجه دوم نوا خاتمه شاهد نوا .
- عشاق : در دو تراکورد اجرا می شود یک در پایین دیگری در اوج .
- عراق : از عشاق به عراق می رویم ، مایه و مقام تغییر می کند . رابطه نوا با ماهور مانند شکسته با ماهور است .
- محیر : جزوی از عراق است و شاهد آن درجه چهارم نوا .
- حزین : ریتمیک است مانند زنگوله .
- نهفت : درجه پنجم نوا است و روی درجات دوم و چهارم ایست می کند ، خاتمه آن شاهد نوا است .
- گوشت : برای مدگردانی به سه گاه و شور ، در ادامه آن عشیران می آید .
- نیشابورک : درجه سوم نوا و ششم شور ، حالت گوشه عراق در ماهور را داراست یعنی می توان به ماهوری که یک سوم کوچک بالاتر است رفت .
- مجسلی : از فرودهای نوا است ، از درجه پنج به یک .
- خجسته : مانند دشتی است ، شاهد آن درجه شور است که متغیر نیز هست .
- حسینی : اوج نوا است و ایست آن درجه پنجم نوا .
- بوسلیک : اوج نوا است و ایست آن چهارم نوا .
- رهاوی : درجه دو شور است و ایست آن زیرتنیک شور .
- نیریز : شاهد درجه هشتم نوا است ، ایست اول درجه شش و ایست دوم درجه چهار نوا .

راست پنجگاه :

- زنگ شتر: از درجه دوم آغاز می شود .
- پروانه : درجه سوم راست است ، خاتمه آن تونیک راست . درجات دوم و هفتم نیم پرده پایین می آیند .

- پنج گاه : شاهد آن پنجم بالاتر از شاهد راست است و تاثیر رهاوی ، شکسته و افشاری دارد .
- سپهر : شاهد آن درجه پنج و خاتمه نت تنبیک راست است .
- عشاق : شاهد درجه پنج ، ایست درجه دو و فرود آن نت تنبیک راست .
- زابل : شاهد آن درجه پنج راست برای مدگردانی به سه گاه .
- بیات عجم : مقدمه ای برای ورود به شور که پس از آن بحر نور می آید .
- مربع : اوج راست و درجه هشتم آن است ، ایست آن درجه پنجم راست است .

دانگ های موسیقی ایران :

- ط ج ج (شور) - ب ط ط (ماهور) - ط ب ط (نوا) - ب ه ج (چهارگاه)
- تمام گام های موسیقی ایرانی از این چهار دانگ ساخته می شوند :
- ب ط ط / ب ط ط (ماهور)
- ط ج ج / ط ج ج (شور)
- ب ه ج / ب ه ج (چهارگاه)
- ب ه ج / ط ج ج (همایون)
- ط ب ط / ب ه ج (اصفهان)
- ب ط ط / ط ج ج (دلکش)
- ط ب ط / ط ج ج (نوا)
- ط ب ط / ب ط ط (عراق)
- ب ط ط / ب ه ج (راک)
- ط ج ج / ط ب ط (اوج)

منابع :

- تجزیه و تحلیل ردیف موسیقی ایران - فخرالدینی ، فرهاد - انتشارات معین
- مبانی نظری موسیقی ایرانی - مرادیان ، حمید - ناشر مولف
- دستگاه به عنوان چرخه ای چند مدی - اسعدی ، هومان - ماهور
- از مقام تا دستگاه - اسعدی ، هومان - ماهور
- سیر نغمگی در موسیقی دستگاهی - اسعدی ، هومان - ماهور
- مقام دلکش نگاهی تطبیقی - محافظ ، آرش - ماهور
- تحلیل ردیف - طلایی ، داریوش - نشر نی